

Abbâsîlerde Kabâle/Damânlık Sisteminin Gelişimi

Mustafa Demirci*

Giriş

Her şeyden önce konunun değişik zaman ve mekânda farklı kullanımlarına bağlı bir kavram yumağı bulunmaktadır. Erken İslam kaynakları daha çok “kabâle” kavramını kullanmıştır. “Taahhütnâme” manasında isim olan kabâle en geniş şekliyle kefalet, zeâmet, iltizam, damân, garâmet, ırâfe ve hamâle gibi kelimelerle eş anlamlıdır. Ârâmîce kanalıyla Akkadca’daki kabâlu/kapâlu (bağlamak, tomar yapmak) kelimesiyle ilişkilendirilmesi mümkün görünen kabâle Arapça’dan Türkçe’ye ve Batı dillerine de geçmiştir. Kabâle sözleşmesiyle tekeffül edilen işe (hizmet) kibâle, arazisini kabâle usulüyle işletene veya sipariş ya da iş verene mukabbil, yükleniciye de mütekabbil, kabbâl veya kabîl denir. İlkinin yaptığı hukukî işlem takbîl, diğerininki tekabbül kelimesiyle ifade edilir.¹ Kabâle erken İslami dönemde Mısırda yaygın olarak zirai ortaklığın değişik şekilleri hakkında yaygın ve uzun süreli bir kullanıma sahiptir. Bu kavram ile eş zamanlı olarak “iltizam” kavramı da kullanılmıştır.² Makrîzî, iki yerde, farkın ne olduğunu açıklamadan ikisi arasında bir ayırım yapar. Arap fethinden hemen sonraki durumu anlatırken, toprak almak anlamına gelen fiilin yatakabele olduğunu ve mutekabilin toprağı dört yıl süreyle aldığını anlatır. Ancak birkaç satır sonra, vergilerini ödemedede geç kalan ve her yıl önemli borçlara neden olan “damman” (pl. of damin, mültezim) ve ‘mutekabilun’dan bahseder.³ Bir kira sözleşmesi anlamına gelen kabala ve kiracı anlamına gelen muta-kabbal

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, mdemirci@selcuk.edu.tr

1 Cengiz Kallek, “Kabale”, *DİA*, İstanbul, 2001, C 24, s. 10-12.

2 Bu kavramın ve ilişkili diğer mali kavramların kullanımı ve semantik gelişimi hakkında bk. Richard S. Cooper, “The Assessment and Collection of Kharāj Tax in Medieval Egypt”, *Journal of the American Oriental Society*, Jul. - Sep., 1976, Vol. 96, No. 3 (Jul. - Sep., 1976), p. 365-382.

3 Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali Makrizi (ö. 845/1441), *el-Mevâ’iz ve’l-İtibâr bi Zikri’l-Hitât ve’l-Âşar*, C I, (I-II), Beyrut, s. 155-156.

Arapça papirüslerde sıkça geçer.⁴ Lüzûm kökünden türeyen iltizâm sözlükte “gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma” gibi anlamlara gelir. En temelde kabâle ya da damanlık sistemi ise vergi takdiri değil, bir vergi toplama usulü idi. Bu usulün, Abbâsilerin ilk devrinden itibaren toprak sisteminde kabâle veya damanlık adıyla bilinen nakdi gelir usulleri vergi toplama aracı olarak kullanılagelmiştir. Sözlükte “bir şeyi üstlenme, taahhüt ve garanti etme”⁵ anlamlarını taşıyan damanlık Abbâsilerin mali sisteminde vergi toplama yetkisinin, belli bir peşin ücret mukabilinde zengin bir şahsa verilmesiyle gerçekleşen bir mali uygulamaydı. Yeterli mali güce malik bir şahıs, belli bir vilayetin yıllık vergilerini toplamak karşılığında Beytü'l-Mâl'a muayyen bir tutar verme taahhütünde bulunurdu⁶. Özellikle diyâ (devlet veya kamu çiftliği) olan devlet arazileri ve uzak eyaletlerin gelirleri uzun bir müddet boyunca peşin ödeme mükellefiyetiyle, garantör dâminler aracılığı ile toplanmıştır. Bu sistemin İslam dünyasında ne zaman başladığı tartışmalı bir konudur. Bize göre Emevîlere kadar geri gider. Terim olarak “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi yapan kişiye mültezim denir. İltizamla eş anlamlı olarak deruhde, tevcih, ihale ve taahhüt tabirleri de kullanılmıştır.⁷ Terim olarak “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi yapan kişiye mültezim denir. İltizamla eş anlamlı olarak deruhde, tevcih, ihale ve taahhüd tabirleri de kullanılmıştır.⁸

2. Emevîler Devrinde Damanlık ve İltizam

Kabâle usulüne dair Sevâd bölgesinde çok net tarihî verilere rastlanmamaktadır. Amiller aracılığıyla vergi toplanması konusunda da gördüğümüz üzere Emevîler zamanında İslami devlet geleneğine aykırı olarak siyasi ve mali otoriteyi birleştirerek Irak valileri bazen bölge haracının garantörü olarak tayin edilmişlerdir. Muâviye döneminde 'Ubeydullah b.

4 Adolf Grohmann, *Arabic Papyrus in the Egyptian Library*, çev. Hasan İbrahim Hasan (APEL), I-VI, Kahire 1934-62, vol. 2, p. 40; Ayrıca bk. Cl. Cahen'in “Kabala”, EI, Vol. 4, s. 323-324.

5 Hamza Aktan, “Damân”, *DİA*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 450.

6 Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Tuhfetu'l-Ümera fi't-târibu'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Kahire 1958, s. 15. Ayrıca bk. Abdulazîz ed-Dürî, *Dirâsât fi'l-'uşûri'l-'Abbâsiyyeti'l-müte'ahhîre*, Merkez-i Dirâsâtü'l-Vaddeti'l-Arabiyye, Beyrut 2001, s. 143.

7 Freed Lökkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 92-108; Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, İstanbul 2000, C 22, s. 154-158.

8 Lökkegaard, *age.*, s. 92-108; Genç, *agm.*, s. 154-158.

Ziyâd ve sonraki valiler bölge haracının garantörü olarak görevlendirilince kendileri “dâmin” olarak isimlendirilmişler ve vergi tahsilinden sorumlu tutulmuşlardır. ‘Ubeydullah b. Ziyâd da birlikte çalışacağı ekibi seçerek bu görevi kendi sorumluluğunda dihkânlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Burada verilen sorumluluğun kapsamını ve içeriğini tam olarak bilemediğimizden bunun daha sonraki aldığı ekil itibarıyla iltizamlık anlamında kabâle olup olmadığı açık değildir. Ancak burada klasik kabâle usulüne uymayan taraflar; valilerin herhangi bir ihale sonucunda değil de devlet tarafından zorunlu olarak görevlendirilmeleri ve hizmetleri karşılığında topladıkları vergiden kendilerine herhangi bir pay verildiğine dair bir bilginin olmamasıdır.

Mısır’da eskiden beri süregelen kabâle usulünün uygulandığı bilinmektedir. Erken İslami dönemde ise fetihlerin hemen sonrasında daha Hulefâ-i Râşidîn döneminde bölgede kabâlenin uygulandığına dair güçlü işaretler vardır. Lokkegard’a göre bu durum Bizans’ın “locatio conductio” uygulamasının bir devamıdır⁹. Abdülmelik b. Mervân döneminde Mısır’da Amr b. Âs camiinde düzenlenen açık artırmalar (nidâ ve ziyâde), Emevîler döneminde kabâle usulünün uygulandığına ciddi bir delil teşkil etmektedir. Bu ihaleler aynı zamanda “kabâle” işlerinin nasıl yürütüldüğüne ve kimlerin nasıl “mütekabbil” olduğuna da ışık tutmaktadır. Makrîzî’ye göre,

Arazilerin kabâle vakti geldiğinde haraç mütevellisi Amr b. Âs camiinde oturur, köylerden ve şehirlerden kabâle ile yer almak isteyen kişiler toplanır. Bir görevli ayağa kalkarak bölgeleri ilan eder ve açık artırmayı başlatır. Haraç görevlisinin yanında bulunan haraç kâtipleri de her bölgenin hangi miktara ulaştığını ve kiminle anlaşma yapıldığını yazarlardı. Anlaşmalar dört yıl süre ile yapılırdı. Açık artırmadan sonra herkes kabâlesini aldığı bölgeye giderek bölgenin zirai durumuna bakar, köprülerinin ıslahına çalışır ve diğer işlerin durumunu gözetleyerek kendi yakınlarından adamlar görevlendirirdi. Üzerinde anlaşılan meblağlar taksitler halinde divanı haraça getirilirdi. Kabâle sahibinin masrafları divan-ı haraç tarafından karşılanırdı. Söz konusu meblağdan ertesi yıla kalan olursa buna “bakiye” denmekle beraber, buna karşı idarecilerce tedbirler alınmaya çalışılır bazen de duruma göre müsamaha gösterilirdi. Her otuz yılda bir gerçekleştirilen tâdil çalışmaları dolayısıyla vergi miktarlarında değişiklikler olurdu...¹⁰

9 Løkkegaard, *age.*, s. 92-108.

10 Makrîzî, *Httat*, C I, s. 155; Mustafa Demirci, *İslam’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 412.

Yukarıdaki metin, açık artırmaların ve ihaleye esas muhammen bedellerin spekülâtif rakamlar ve kaba tahminler üzerinden yapılmadığını, devlet görevlilerince daha önceden kabâle bölgeleri ile ilgili geçmiş yıllara dayalı “kanun” ya da “sicil” denilen bir vergi-gelir hesaplamaları çıkarıldığını, açık artırmaya ise devletçe tanınan üst düzey vergi ödeyicileri, eski bürokratlar, amiller, mutasarrıflar ve tüccarların katıldıkları göstermektedir.¹¹ Mültezimlerin devlet görevlileri tarafından kontrol edilmesi ve denetimlere tabi tutulması sistemin iyi işlemesi açısından önemliydi. Mütেকabil ihaleyi kazandığı zaman hem devletin gelirini hem de kendi kârını garanti edecek şekilde kullanacağı usuller konusunda idareyi bilgilendirir, zora başvurulacak durumları da paylaşırdı. İstenilen verginin toplanılamaması kendi başarısızlığı sayıldığından idarece de affedilmemesi durumunda kendisi için büyük bir borç yükü altına girme riski ortaya çıkardı. Sonradan bu sistemle ilgili ortaya çıkan şikâyetlere bakılırsa bu tam anlamıyla yapılmıyor veya hiç yapılmıyordu.¹²

Emevi halifesi Ömer b. Abdülâzîz vergi toplanması sırasında kötü yöntemlerden uzak durulmasını isterken, aynı şekilde kabâleyi yasaklamıştı. Onun nazarında “kabâle” ve “ribâ” aynı şeydi. Adı b. Ertât ve Basra halkına kabâleyi yasaklayan bir mektup yazmıştı.¹³ Ancak Irak bölgesinde iltizamlık anlamında kabâle uygulamasına dair bir bilgi olmadığından, onun bu yasağı muhtemelen devlet arazilerin işletilmesine dair bir kabâle yasağı idi. Zaten Ceşşiyârî ve Belâzürî'nin aynı vakiya dayalı olarak Hişâm b. Abdülmelik zamanında (725-744) Irak'ta uygulandığını söyledikleri kabâle de bu tür bir kabâle idi ve iltizamlıkla bir alakası yoktu¹⁴. Ca'fer es-Sâdık da haraç mükelleflerince benimsenen ancak “güvenilir varlıklı birisinin” onlar adına haracı ödemeyi tekeffül etmesi durumunda ilgili bölgenin kendisine kabâle olarak verilebileceği fetvasını vermişti. Onun zamanında toprak vergisinden başka meyveliklerden ve avlak olarak da kullanılan sazlıklardan elde edilen kamış, balık, kuş vb. ürünlerin haracını üstlenerek de kabâle yapılmıştı¹⁵.

11 Ibn Mammâti, *Kavanin al- Davawin*, neşr A. Atiya, Kahira, 1943; Ayrıca bk. Cooper, “The Assessment and Collection of Kharâj Tax in Medieval Egypt”, s. 366-368.

12 Salih Ali, *et-Tanzimâtül-İctimâ'iyye ve İktisâdiyye fi'l-Basra li Karnî'l-Evvel*, Bağdâd 1953, s. 198.

13 Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdülhakem (ö. 214/829), *Sîretü Ömer b. Abdülâzîz 'ala mâ Revâhu Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu*, thk. Ahmed 'Ubeyd, Dımaşk 1954. s. 82-83; Belâzürî, “Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb”, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. İhsan Sadıkuyu'l-'Amid, Kuveyt 1979, C VIII, s. 165.

14 Muhammed b. 'Abdûs Ceşşiyârî, (ö.332/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, neşr. M. Sakkâ-i. Ebyârî-A.Sa'lebî, Kahire 1401/1980, s. 43; Belâzürî, *Ensâb*, C IX, s. 94.

15 Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Küleyni er-Razi, 329/940 *el-Fürü' mine'l-Kafi*,

Bu olumsuzluklara dikkate aldığımızda, İslam'ın ilk döneminde henüz devlet teşkilatının tam olarak teşekkül etmediği, fethedilen bölgelerde merkezî otoritenin sağlanamadığı, eskiden tevarüs eden bazı şahıs ve uygulamaların mecburen devam ettiği; bu durumun da Emevîlerin son dönemlerinde uygulamalarda ciddi haksızlıklara yol açtığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen daman/iltizam sisteminin devlet için pratik ve faydalı unsurları ve yönleri de bulunmaktaydı. Henüz tam bir vergi toplama sisteminin kurulamadığı Emevîler devrinde bu işin bazı kişilere havale edilmesi hem harcamalardan imtina ediliyor hem de sorumluluk devlet görevlilerinden mültezimlere geçiyordu. Mültezimler vergiyi kaynağında ve devlet görevlilerinden daha hızlı toplayabiliyorlardı. Diğer taraftan vergilerin peşin tahsil edilmesi hazinenin rahatlamasına ve risk unsurunun azaltılmasına fayda sağlıyordu. Çünkü kâr ve zarar tamamen mütekabilin üzerinde bulunuyordu. Devletçe bütçe gelir tahminleri daha rahat yapılabilirdi.

İlk dönem İslam tarihinde merkezî otoritesinin güçlü, devlet teşkilatının sağlam işlediği ilk dönemlerinde genellikle devlet vergiyi doğrudan kendi görevlendirdiği “amil” adı verilen memurları tarafından toplandı. Hatta vergi işine sivillerin karışması ve özelleşmesi teklif ve teşebbüslerine karşı, İslam tarihinin ilk devrilerinden beri haksızlığa sebep olacağı gerekçesiyle genel bir menfi bakış vardır. Hz. Ömer, Hicaz bölgesindeki vergileri toplamak amacıyla amiller tayin etmekle beraber, onun zamanında devletin sınırları hızla genişlediğinden, yeni fethedilen bölgelerin haracını toplamak için ilk dönemlerde, Sâsânîler döneminde ki köy reisleri ve vergi toplayıcısı durumunda bulunan dihkânlar ile iş birliği yaparak toplama yoluna gitmiştir. Hz. Ömer'in Sevâd'dan bir dihkâna “senin köyüne şu kadar vergi düşmektedir. Bu vergiyi kendi aranızda toplayın bana getir” dediği rivayet edilmektedir.¹⁶

Ancak devletin sınırları genişledikçe, yerel unsurlar ile iş birliği yapmak zarureti tekrar doğdu. Ayrıca sulh ile fethedilen bölgelerin vergi tahdir ve toplanması, zaten sistem gereği kendi iç organizasyonlar ile yapıldığından, memurlar tarafından değil, kendileri tarafından toplanarak hazineye teslim ediliyordu. Bu sistemde doğal olarak eski İran ve Roma devrinin yerleşik kurumsal yapıları ve temsilcileri kullanıldığından, Emevîler döneminde de mahallî görevliler vasıtasıyla vergilerin toplanmasına devam edildi. Hatta

neşr. Ali Ekber el-Gaffârî, ofs 3. bs., Beyrut Dâru Saab; Darü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1401, C V, s. 270; Ayrıca bk. Cengiz Kallek, “Kabale”, *DİA*, 2001, C 24. s. 10-12.

16 Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellam, (ö. 224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Harrâs, Beyrût 1986, (Türkçesi: *Kitâb-ül Emvâl*, çev. Cemâlettin Soyuluk, İstanbul 1981), s. 56 (t. 74).

İran bölgesinde “dihkânların vergi konusunda daha güvenilir oldukları ve daha çok gelir getirdikleri” yönünde bir kanaat vardır. Belâzurî, Arap vergi görevlilerinin kendi aşiretlerini korudukları, başkalarına fazla vergi koydukları için dihkânların tercih edildiğini haber verir. Üstelik “onlar daha basiretli, daha maharetli ve daha mülayim bir şekilde daha çok vergi toplamaktadır” denilmektedir.¹⁷ Nitekim papirüs belgelerinde, Emevîler devrinde vergi görevlilerinin mahallî kişiler tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.¹⁸

3. Abdullah İbn Mukaffâ'nın Önerileri ve Abbasilerin Kuruluş Yıllarında Mali Reformlar

Abbasiler kuruluş yıllarında devletin yeniden yapılandırılması için Halife Mansur'a siyasi bir layiha sunan İbn Mukaffâ'nın “*Risâletü's Sahabe*” adlı layihasında bir başlık da vergi ve iktisat meselelere ayrılmıştır.

Abbâsiler iktidara geldikleri zaman, Emevîlerin yıkılış devrinin olumsuzlukları, toprak ve vergi düzenini de etkilemiş, bu yüzden bir dizi idari-mali problem ile karşı karşıya kalmışlardı. Ebû Câ'fer Mansûr'un halifelığının ilk dönemlerinde, Sevâd'dan bir grup köylü gelerek, fiyatların aşırı düşmesinden elde edilen ürünün haracı karşılayamaz hale geldiğini, bundan dolayı birçok köylünün arazilerini terk etmek zorunda kaldığını ve Sevâd'ın harap olma tehlikesi ile yüz yüze olduğunu şikâyet ettikten sonra,¹⁹ halifeden vergilerinin yarıcılık usulüyle alınmasını istediler.²⁰

Aynı günlerde İranlı kâtip İbn Mukaffâ, Mansûr'a sunduğu ve yeni kurulmakta olan Abbasi devleti için pek çok alanda bir ıslah ve reform önerdiği Risâletü's-sahabe adlı layihada, halifenin dikkatini özellikle bu konulara çekerek şöyle demektedir;

Emiru'l-mü'mininê hatırlatılması gereken en önemli ve en tehlikeli, aynı zamanda en hassas konuların başında “haraç meselesi” gelir. Amilleri bağlayıcı kurallar ve muhasebe edilecekleri ilkeler mevcut değildir. Bundan dolayı çiftçinin aleyhine aldığı kararları engelleyecek bir durum

17 Bk. Belâzurî, *Ensâb*, C I/4, s. 223.

18 C. J. Kraemer, *Excavations at Nasser'a: Non Literary Papyri*, Princentan Üniversitesi, C I-III, 1958, 153, No. 55, 172, 202, No. 27.

19 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.450/1058), *el-Abkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 1985, s. 176. (Türkçesi: *el-Abkâmü's-Sultâniyye: İslamda Devlet ve Hilâfet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul 1994)

20 Belâzurî, *Fütubul Buldan*, s. 379 (t. 389).

da yoktur. Haraç sicillerinde alınacak miktarlar belli değildir, bununla da kalmayarak vergi miktarları sürekli değiştirilmektedir. Bunun için halife tek bir vergi sistemi çıkarmalı, her arâziden ne kadar vergi alınacağı önceden belli olmalıdır. Her köyün veya bölgenin vergi miktarını gösteren belgeler hazırlanmalıdır. Bu şekilde hem haksızlıkların önüne geçilir hem verim artar hem de her tarafa huzur gelir”.²¹

İbnü'l-Mukaffâ'nın iltizam usulüne yönelik teşviki, halife Mansûr döneminde özellikle Sevâd bölgesinin gelirlerinde yaşanan düşüşle doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. Emevîlerin ihmalkâr politikaları ve cebri vergi tahsilleri neticesinde ürünler haracı karşılamayacak seviyeye gerilemişti. Dolayısıyla İbnü'l-Mukaffâ'nın toprak ıslahı ile ilgili görüşlerinin önceliğinde gerileyen vergilerin yeniden canlanmasına yönelik tavsiyeler yer almıştır²².

Yedinci yüzyılın sonu ile sekizinci yüzyılın başları arasında Irak'ta toprak sahibi Müslüman bir elit oluşumu, vergi tahakkuku sisteminde bir değişikliği teşvik etti. Iraklılar, Emevî himaye sisteminden ve Sevâd'dan elde edilen fazlalığı kontrol etmelerinden zarar görmüşlerdi. Diğer sosyal gruplar (iktidardaki hanedanın üyeleri veya müşterileri ve Suriye birlikleri), eski Sasani kraliyet topraklarının Emevî kontrolünden ve Misâha vergi değerlendirmesine dayalı gaddar vergilendirme politikalarından yararlanmıştı. Iraklı Araplar arasındaki hoşnutsuzluk, yeni bir hanedanın yükselişine katkıda bulunarak, Sevâd'daki fazla dağıtım sorununa yeni bir çözüm çağrısına yol açtı. Sekizinci yüzyılın Müslüman hukukçularına göre, mukaseme sistemini getirmek, riskleri ve faydaları devlet ile haraç arazisinin sahipleri arasında bölüştürerek, devlet ile toprak sahibi seçkinler arasında artık dağıtım konusunda bir çatışmanın önlenmesine yardımcı olacaktır. Artı ürünün elde edilmesinin doğasına ilişkin bir analiz hem geç Sasani İmparatorluğu'nda hem de erken Abbasi döneminde arazi vergisi tahakkuku reformlarının, yönetici sosyal gruplar arasında farklı bir artı dağıtım sistemine duyulan ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Sebep olarak merkezî otorite ile yerel seçkinler içindeki çeşitli gruplar arasındaki farklı güç ilişkilerinin evrimi gibi görünüyor. Irak'ta, birim yüzey alanı (Misaha) başına sabit miktarda nakit veya ürüne dayalı (mukaseme) bir vergi değerlendirmesinin benimsenmesi, eski bir pers uygulamasıyla ilişkili görünüyor. Devlet artık üretimi merkezileştirdiçe,

21 Abdullah İbnü'l-Mukaffâ, “Risâletü's-Sahâbe”, *Cemheratu Resâilil-'Arab fi 'usûri'l-arabiy-ye'z-zâbira*, C III, thk. Ahmet Zeki Saffet, Mektebetü'l-ilmiyye, Beyrut 1993, s. 44-45.

22 Abdulazîz ed-Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel, dirâset fi't-târîhi's-siyâsî ve'l-idârî ve'l-mâlî*, Dârü't-Talî'a, Beyrut 1997, s. 80.

büyük toprak ağalarından oluşan bağımsız aristokrasinin (dihkan) gücü, en azından Irak'ta, zayıfladı. Abbasilerin himayesi ve merkezî iktidar sistemine bağlı sosyal gruplar bu değişimden yararlandı²³.

Vergi ve toprak meselelerinin içinde bulunduğu dağınıklık karşısında, Halife Mansûr (754-774) iktidarının ilk yıllarından itibaren, bir dizi düzenleme yapmak mecburiyetinde kalmıştı. Nitekim İbn Mukaffa da Halifeye sunduğu devletin yapılandırılması ile ilgili bu Risalede, vergilerin tamamen keyifleştiğinden, sabit kurallarının ve kıstaslarının olmadığından şikayetle şöyle diyordu: “amillerin uydukları, hesap verdikleri ve çiftçilerin aleyhine aldıkları kararları engelleyen bir durum yoktur. Ayrıca sicillerde alınacak vergi miktarları belli değil, her yerin vergisi sürekli değişmektedir”.²⁴

İbnü'l-Mukaffâ'nın uyarıları arasında o zamanki bilinen adıyla iltizamın “müminlerin emiri” eliyle gerçekleştirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir²⁵. İbnü'l-Mukaffâ'nın üzerinde ısrarla durduğu ıslahat uyası hayli dikkat çekicidir: müellif, ordu mensuplarına haraç vergileriyle ilgili herhangi bir iş verilmemesini; verildiği takdirde haraç işlerini yönetmenin kumandanlar için ifsat sebebine dönüşeceğini vurgulamıştır. Çünkü İbnü'l-Mukaffâ'ya göre ordu kumandanları dinar ve dirhem tahsiliyle cüretlerini artırıp, esas sorumluluklarını unutmaya dolayısıyla itaatten uzaklaşmaya başlayacaklardır²⁶.

İbnü'l-Mukaffâ'nın endişeleri, fazlanın yerel toprak sahiplerine (“kira” olarak) veya merkezî otoriteye yeniden dağıtılması biçimini alabilen, yönetici sınıfın farklı grupları arasındaki artık dağıtım biçimleriyle ilgilidir.²⁷ Toprak sahibi Müslüman seçkinlerin kurulmasının ve Abbasi devriminin getirdiği siyasi değişikliklerin neden olduğu yeni bir toplumsal güçler dengesi, seçkinler arasında artık dağıtım sisteminde bir değişikliği gerektirdi. Onun yeni artık dağıtım sistemi, Irak'ta haraç topraklarında muqāsama adı verilen yeni bir vergi tahakkuk sisteminin yayılmasında görülebilir. El-Balazuri'ye göre, Mansûr'un saltanatının (754-775) sonunda Irak Müslümanları vergi

23 Bk. Michele Campopiano, “Land Tax alā l-misāha and muqāsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 54, 2011, s. 239-269.

24 İbn Mukaffâ, *Risāletü's-Sabābe*, s. 44-45.

25 İbn Mukaffâ, *age.*, s. 45.

26 İbn Mukaffâ, *age.*, s. 46.

27 John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, London New York, 1993, s. 85-87.

matrahında değişiklik istediler. Mehdî döneminde, mahsulün payına dayalı yeni vergilendirme sistemi uygulandı. Bildiğimiz gibi, bu sisteme mukâseme denilmiştir: “Yahyâ İbn Âdem Sevâd’daki mukaseme hakkında şöyle demiştir; “Halife Mansûr’un saltanatının son döneminde halk (en-nâs) bunu hükümdardan istedi”.

Bu uyarılardan sonra halife iki önemli mali çalışma yaptırdı. Birincisi bütün ülkedeki yiyecek fiyatlarını yakinen takip etmeye başladı. Bunun için Mansûr, posta ve istihbarat teşkilatı vasıtasıyla, bütün bölgelerdeki hububat fiyatlarının bilgilerini günlük olarak alıyordu. Bu fiyatlar kadıların onayı ve valilerin Beytül-Mâl’deki usullerle yazılıyordu. Halife her akşam namazından sonra fiyatları inceler, değişen fiyatların sebebini soruşturur, bu hususta görevlileri yakın takibe alırdı.²⁸

İkincisi ise Şâm’da, Irak’ta, Cezîre’de kapsamlı bir şekilde ta’dil çalışmaları başlatılmıştır. Böylece, toprağın verimliliğine ve konumuna göre vergilendirme yapılmış, haracî ve oşrû arâziler yeniden tespit edilmiş ve bunlara ilişkin maliye sicilleri güncelleştirilmişti. Ancak mukaseme usulüne geçiş için zamanı olmamıştı. Belâzurî, Halife Ebu Ca’fer Mansûr ile Mezepotomyalı çiftçilerin mukâseme konusunu görüştüklerine dair bilgiyi aktardıktan sonra “ancak halife halkın mukâseme usûlü ile ekmesinden önce vefat etti” notunu düşmektedir. Bu tatbikatın ilk defa el-Mehdî tarafından gerçekleştirildiğini bildiriyor.²⁹ Buradaki temel mesele, aynı vergi toplanmasından dolayı vergi tahsil döneminde herkes elindeki mahsulü satmaya çalıştığından fiyatlar aşırı derecede düşmekte, köylünün elindeki mahsulün çoğunu satmak zorunda kalmasından kaynaklanmaktadır. Buğday tüccarları vergi mevsiminde ucuza aldıkları bu mahsulleri, daha sonra fiyatları yükselterek aşırı arlar elde etmekteydiler.

Abbâsiler kurulduklarında Emevîlerden intikal eden birçok mali problemi devralmışlardı. Bundan İlk dönemlerinde eskiden beri devam edip gelen vergilendirmelere yeni usullerin eklendiğini görmekteyiz. Bu usulleri Mâverdî iki ana vergi koyma metodu olarak şöyle sınıflandırmaktadır³⁰ İlki, Toprağın

28 Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taribu’r-Rusul ve Mülük*, thk. Ebul Fazl İbrahim, I-XII, Beyrut, ty, VIII, s. 96.

29 Belâzurî, *Futuhul-Buldan*, s. 379 (t. 389).

30 Mâverdî’nin bu tasnifi, farklı unsurları ihmal etmesi bakımından sakıncalı görülmele beraber, farklı metotları ve istisnai durumları birleştirmesi bakımından geneli yansıtır. Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *el-Abkâmûs-Sultâniyye*, Beyrut 1985, s.194. (Türkçesi: *el-Abkâmûs-Sultâniyye: İslam’da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay. İstanbul

büyükliğini esas alan mesâha sistemi ki bu da arazinin zirâî istikrarını dikkate alarak kendi içinde “Mesâhâyı cerîbî” ve “Mesâhâyı dirhemî” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ekili arazilere göre vergilendirme (mesâhay-ı cerîbî) daha çok Sasânî Irak'ında yaygınken, genel olarak vergilendirme (mesâhay-ı dirhemî) Bizans topraklarında uygulanıyordu³¹.

Abbâsilerin kuruluş yıllarında Emevîlerde olduğu gibi bütün bir bölgeyi kapsayacak şekilde vergi koyma usulü, yaşanan göçler ile toprak-nüfus dengesinin bozulması karşısında, toptan haraç koymayı imkânsız hâle getirmişti.³² Ömer b. Abdülaziz'in kabâle uygulamasını yasaklamasının geri planında bu tür toplumsal ve idari zaruretler vardı. Toprağın nadasa bırakıldığı durumlarda ya vergi alınmıyordu veya verginin yarısı alınıyordu.³³ Diğerleri ise topraktan yetişen ürünü dikkate alarak vergilendirme yapan Mukâseme (Keylî/aynî) sistemi, ilk defa Abbâsilerde uygulanmaya başlanmıştır. Böylece hem piyasada fiyat dalgalanmalarını önlemek hem kamunun ihtiyaç duyduğu malları temin etmek, hem de köylülerin düşen fiyatlar karşısında mağdur olmasını önlemek amacıyla “aynî-nakdî” karma bir sistem geliştirmişlerdi.³⁴

Daha yaygın olarak kullanılan ve ekilen araziye esas alan “mesaha sistemini” yani bir arazinin genişliğine göre vergi takdirinin yapılabilmesi için öncelikle arazilerin ölçümünün yapılarak, arazinin büyüklüklerinin tespit edilmesi ve belirlenen oranda verginin kayıtlara geçirilmesi (kanun ya da sicil) gerekir ki buna Abbâsiler döneminde ta'dîl denilmiştir. Bu vergilendirme sistemine

1994); Ayrıca bk. Ebu'l-Ferec Abdurrahman İBN Receb el Hanbelî (ö.795/1392), *el-İstibrâc li Ahkâmî'l-Haraç*, thk. Komisyon, Beyrût 1979, s. 71-72.

31 Cehşiyârî, *Vüzerâ*, s. 4, 5; İbn Receb, *age.*, s. 8-9.

32 Bu konu Ebü Yûsuf zamanında da gündeme gelmiş, konunun uzmanı bir heyetle yapılan toplantının sonunda ekilemeyen yerlerin artık çoğaldığı, emek ve sermaye yetersizliğinden kısa zamanda da imarının mümkün olmadığı gerekçesi ile ancak ekilebilir yerlere haraç takdiri yapılabileceği, aksi takdirde işlenen yerlerin de harap olacağı sonucuna varılmıştır. Bk. Ebü Yûsuf, *age.*, s. 48 (t. 92); Lokkegeard, *age.*, s. 109.

33 Mâverdî, *age.*, s. 195-196. Bu sorun Ebü Yûsuf'un da gündemine gelmiş ve uzmanlarla tartışılmıştır. Bk. *age.*, s. 48 (t. 92).

34 İbnü'l-Mukaffâ', Halife Mansur'a sunduğu *Risaletus Sahabe*, adlı layihada bu durumu açıkça tasvir ederek, nasıl bir siyaset güdülmesine dair önerilerde bulunur. Bu konuyu ileride inceleyeceğiz. Bu risale ve yorumu hakkında bk. Mustafa Demirci, “Emevîlerden Abbâsilere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve “Risâletü's-Sahâbî”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, İzmir 2005, s. 117-148.

de mesâha sistemi denilmiştir³⁵. Ta'dil çalışmaları umumiyetle devletin belli periyodlarla gerçekleştirdiği toprak ve vergi düzenlemeleri olduğundan sâdece mesâha sistemi ile sınırlı bir uygulama değildi. Fakat Abbâsiler devrindeki ta'dil çalışmaları daha çok mesâha sistemine göre vergi takdiri için yapılmıştır. Zaten bu sistem İranlılar döneminden beri Irak'ta uygulanıyordu. Erken dönem mâliyesinde ta'dil olarak adlandırılmaktaydı.³⁶

Arazi, ta'dilleri, tarihte ve İslam tarihinde devletlerin sosyal, siyasi mali hedefler gözeterek gerçekleştirmiş oldukları en dikkat çekici faaliyetlerden biridir. Bu çalışmalar öncelikle devletin hâkimiyeti altında bulundurduğu arazileri üzerinde mülkiyet haklarını muhafaza ederek bu arazilerden diğer öşür arazilerine göre daha yüksek oranda almakta olduğu haraç gelirlerini yeniden takdir ve tanzim amacıyla yapılıyordu. Konunun mali boyutundan ayrı olarak, toprağın belli ellerde toplanarak soysuzlaşması, zamanla sosyal bünyeyi tahrip ederek kendi içinden haksız bir toprak aristokrasisi çıkarması ve devlet görevlileri ve güçlü şahısların suiistimallerinin önüne geçmek gibi hedeflerde gözetiliyordu. Nitekim Taberi, Şam bölgesinde yapılan bir ta'dil çalışması için “zâlim ve bid'atçıların haksızlıklarının önüne geçilerek mazlumların göz yaşlarının kaldırılması” hedefleniyor diyordu.³⁷ Buna ilaveten, meseleyi memleket çapında düşünen ve gören bir devlet iradesinin, hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde, sosyal, siyasi ve iktisadî istikrarı temin için ayarlayıcı ve planlayıcı müdahaleler olarak da ta'diller yapılıyordu.³⁸ Dönemin Süryani tarihçisi Telmeheri “amaçları mümkün olan en çok vergiyi toplamak ve arazinin haracını artırmaktır” diyor. Elbette bu çalışmalarda devletin vergi kaçaklarının önlenmesi ve gelirlerinin artırılması esas hedefti.³⁹

35 M. Ziyâuddîn Reyys, *el-Haraç ve'n-Nuzumi'l-Mâliye*, Kahire 1977, s. 403.

36 Maliye tarihinin en eski uygulamalarından bir olan bu uygulama için eski bir İran'da “tırız” denilmekteydi. Farsça kökenli olan kelime eşit ve benzerlik manasına gelir. Bu kelime ilk emvâle kitaplarında da hakkaniyetli bir dağıtım anlamında “tatriz” kalıbında fiil şeklinde kullanılmıştır. Anlamı ise, mesâhaya göre vergilendirme sisteminin genel adıdır. Tırız ve ta'dilin Mısır'daki karşılığı ise “Ravk” kelimesidir. Ravk kelimesi Mısır'da Firavunlar devrinden biri kullanılan bir kelime olup, Mısır'daki ta'dilin karşılığıdır. Bu uygulamanın Osmanlı dönemindeki karşılığı ise “Tahrir” idi, Es'ad İBN Memmati (ö. 606/1209), *Kitâbu Kavânini'd-Devâvîn*, thk. Aziz Suryal 'Atiyye, Kahire 1943, s. 29-30.

37 Taberi, *Târib*, C VIII, s. 67-8.

38 Ö. L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 126.

39 Donisiyus Telmeheri (III/IX.yy), *Târibu'l-Menbûl*, Süryânice'den çev. Yunus Metta İshak, Beyrût Amerikan Üniversitesi 1979, s. 75-6. (Fransızcası: *Chronique de Denys de Tell-Mabrê*, Sür-

Buraya kadar anlattıklarımız, Abbasilerin kuruluş yıllarındaki geçiş döneminde vergi konusunda yaşanmakta olan dağınıklığa dikkat çekmek ve vergilerin tespiti ve takdiri konusunda yapılan çalışmalar hakkında kısa bilgi vermektir. Abbâsiler, yaşadıkları tecrübeleri iyi değerlendirecek ayrıntıları çok iyi düşünülmüş ve hesaplanmış bir harâç toplama nizamı kurmuşlardır. Bunun için Abbasiler, idare ettikleri bütün yerleri 14 büyük bölgeye ve 83 “kûre” denilen harâç bölgesine ayırmışlardır.⁴⁰ Abbâsiler devrinden günümüze ulaşan mulahhas vergi listelerindeki bölgeler bu taksime göre düzenlenmişlerdir.⁴¹ Her bir harâç bölgesine siyasi ve hukuki otoriteden bağımsız, doğrudan halife tarafından özel emirler (İmâretü'l-hassa) atayarak mali otoriteyi bağımsızlaştırdılar. Bunların görevleri sadece vergi toplamak değil, toplanan vergilerin korunması, nakliyesi, hesaplarının yapılması gibi Beytü'l-Mâl'a teslim edilinceye kadar ki gerekli bütün muamelelerinden sorumlu tutuluyorlardı.⁴²

Devlet arazilerinin boş bırakılmasının önüne geçmek için çıkarılan kabâle usulü başlangıçta ürünlerin ticari değeri ve iç piyasaya yönelik hububat tedariki sağlanmış⁴³ ve vergilerle devlet hazinesine katkı sağlanmıştır. Fakat Abbâsilerin ilk kurulduğu zamandan itibaren damânlık usulüyle vergi toplama yöntemlerine rastlamak mümkündür. Abbâsî halifesi Mansur, Irak harâç amili İsa b. Musa'ya gönderdiği mektupta; “Kesker bölgesinin önceki yıl toplanan vergisi şu kadardır. Bu yıl bunun iki katı vergi toplanabilir. Sana geçen yılki miktarda o bölgeyi kabâle olarak verdim”⁴⁴ derken damânlık usulünün bir prototipini belirlemiştir. Uygulamanın ilk defa Mısır'da görülüp, daha sonra diğer bölgelere yayılması; çok eskiden beri, özellikle ilk İslam fetihleriyle birlikte zirai işletimde kabâlenin tercih edildiğini göstermektedir.

Devlet çiftliklerinin çok olmasından dolayı kabâle uygulaması Mısır'da çok uzun bir dönem önce başlamış, Helenistik Mısır'dan itibaren Emevîlere kadar gelmiştir⁴⁵. Halife Mansûr zamanında Mısır vergilerinin damânlık

yâniceden çev. J. H. Chabot, Paris 1895)

40 Bu taksimatı Ceşşiyârî ve İbn Hurdazbih'in verdikleri harâç gelir listelerine dayanarak çıkarıyoruz. Bk. İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 5, 74; Z. Reyys, *age.*, s. 510-516; Ceşşiyârî, *age.*, s. 281-288.

41 Bk. Ceşşiyârî, *age.*, s. 280-288; İbn Hurdazbih, *age.*, s. 8.

42 Ceşşiyârî, *age.*, s. 253.

43 Hububat tedariki üzerinden çoğunlukla istihkar yöntemiyle yapılan depolamalar sıklıkla isyanla sonuçlanmıştır.

44 Taberî, *Târib*, VII, s. 487.

45 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 10-11; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 411.

usulüyle toplanmasına yönelik bir adım atılmış ve Muhammed b. Eşâs'ın vali tayin edildikten sonra (141/758) halife tarafından Nevfel b. Furât Mısır'a gönderilerek haraç ödemesinin damânlığa geçirilmesini teklif ettirmiş, eğer kabul edilmezse Dîvânu'l-Harac'ın başına kendisinin geçmesini söylemiştir. Mısır'a giden Nevfel b. Furât, halifenin teklifini iletmiş fakat kâtibine danışan Muhammed b. Eşâs el-Huzâî buna karşı çıkmıştır ve Nevfel b. Furât mezkûr divanın yönetimini devralmıştır⁴⁶. Mehdî-Billâh (ö. 169/785) döneminde ise Fazl b. Yahya el-Bermekî (ö. 193/808) 1.000.000 dirhem karşılığında Fars bölgesinin haraç işlerini damîn olarak ele almıştı⁴⁷. Fakat bu Sevâd ve Irak'ın genelinde h. III. asrın sonlarında ve IV. asırda yaygın hale gelebilmiştir⁴⁸.

Abbâsiler iktidar geldikten sonra yukarıda bahsettiğimiz bir dizi mali, sosyal ve vergi problemi ile karşı karşıya idiler. Vergi toplama ile ilgili en temel değişiklik 148/765 yılından sonra, yani Halife Ebu Ca'fer Mansur'un son beş yılında meydana geldi. Bu tarihte ilk defa yerli ileri gelenler görevlerinden alınarak yerlerine merkezî idare tarafından vergi koymak ve toplamaktan sorumlu görevliler(amil) atandılar.⁴⁹ Abbâsiler kurulmalarından kısa bir zaman sonra Dîvânu'l-Haracın başına müstakil görevliler atamak suretiyle, siyasi-askeri otoriteyi temsil eden vali ve hukuki otoriteyi temsil eden kadılardan bağımsız olarak bütün eyaletlerde mali teşkilatın çalışmasını ayırmışlar ve bağımsızlaştırmışlardı.⁵⁰ Böylece diğer siyasi ve adli birimlerle bir birini kontrol eden, güçler siyasi-adli ve mali erkleri bir birinden ayıran bir yapı oluşturmuşlardır. Başından itibaren eyaletlere doğrudan Abbâsî halifesi tarafından Dîvânu'l-Harac görevlilerinin atanması, bu idari reformun bir gereği idi.⁵¹ Devlet, bu şekilde aracıları ve mahalli unsurları devreden çıkararak hem daha güçlü bir merkezî otorite kuruyor, hem de vergi mükellefleriyle doğrudan devletin görevlendirdiği memurları vasıtasıyla muhatap hale geliyordu. Bu süreci Ebu Yusuf'un Harun Reşid'e yaptığı önerilerinde bütünüyle görmekteyiz.

46 Kindi, *Vulat*, s. 109; Makrizî, *Hitat*, I, s. 306.

47 Cehşiyârî, *age.*, s. 197; Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 209.

48 Dürî, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 170.

49 Yerel seviyede görevlendirilen hükümet görevlisine dair en eski belge 148/765 tarihli bir cizye tediyeğine dair makbuzda görülür. Bk. A. Grohman, *age.*, III, 197 nolu belge.

50 Mısır'a atanan görevliler konusundaki atamalar için bk. Makrizî, *Hitat*, I, 309 vd.

51 Cehşiyârî, *age.*, s. 124, 134, 167, 177, 277, 281; Makrizî, *Hitat*, I, s. 309; Taberî, *Tarih*, VIII, s. 189; Ayrıca Salih Ahmed Ali, Dîvânu'l-Harac görevlilerinin tam bir listesini sunan çalışmasına bk. *ed-Dirâsât fi'l-İdâre*, Bağdâd 1989, s. 210-219.

4. Harun Reşid ile Ebu Yusuf Arasında Kabâle (Damanlık) Tartışması

Haraç amilliğinin problemlili yapısından dolayı Ebû Yûsuf ile Hârûn er-Reşid arasındaki görüşmelerde de geniş yer tutmuş ve etraflıca tartışılmış görünür. Bunun sebebi, Hârûn er-Reşid'in vergi toplama esnasında yaşanmakta olan haksızlıkların önüne geçmek için sabit kurallar getirme arzusu idi.⁵² Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Haraç*'ının belki de en dikkat çekici bölümü, vergi toplama ve amiller konusunu ele aldığı "Takbîlu's-Sevâd" adlı bölümüdür.⁵³ Abbasiler döneminde bu sistemle alakalı olarak Ebû Yûsuf tarafından Harun Reşid'e sunulan bilgiler arasında en önemli vurgu, sistemin suiistimal edilebilirliği ve halk açısından iyi bir sistem olmadığı yönündedir. Devlet ile aracı kimse arasında bir tür zirai ortaklık anlamına gelen ve bir noktada da kamu özelleştirmesine işaret eden damânlık garantörlük çerçevesinde işlevsellik kazanmıştır. Abbâsilerin gerilemeye başladığı dönemler itibarıyla de kamu açıklarını kapatmaya yönelik bir mali bir araca dönüşmüştür. Bu açıdan bakıldığında damânlığın, vergi toplama imtiyazı ve devlet arazilerini işletmeden müteşekkil uygulama alanı mevcuttur⁵⁴.

Uygulamanın daha çok toplumsal yönüyle ilgilenen Ebu Yusuf ilk olarak Sevâd arazilerinin iltizamına karşı çıkarak; "eğer mültezimin iltizam sözleşmesinde haraç miktarından fazla taahhüt varsa, haraç mükelleflerine zulmün önü açılır, onlara vacip dışı vergi yüklenir. Böylece başı sıkışan mültezim, çareyi halka haksızlık etmekte arar. Bu da memleketleri harap, halkın helakına sebebiyet verir. Mültezim ise işinin uygunluğuna yoğunlaşıp, halkın düştüğü sıkıntıya aldırış etmez"⁵⁵ gerekçesiyle damânlık uygulamasına sıcak bakmamıştır. Ebû Yûsuf kitabında "Kabâle" meselesi hakkında şu ifadeler yer vermektedir:

İctihad neticesinde hâsıl olan görüşüme göre Sevâd veya diğer memleketlerden hiçbir araziyi, mültezimlik usulü ile satıp karşılığında bir şey almamalısın. Çünkü eğer mültezimin iltizamı dolayısıyla daha fazla bir vergi tahsil edilecek olursa bu durumda haraç mükelleflerine zulmetmiş, onlara vacip olmayan bir yük yüklemiş olursun. Mültezim mükellefleri aciz kalacakları vergi yükünü taşımaya zorlar. İşte bu ve benzeri hareket

52 Ya'kûb b. İbrâhim Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Haraç*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut 1979, s. 206 (Türkçesi: Ali Özek, *Kitâbu'l-Haraç*, İstanbul 1973); Ayrıca bk. A. Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*.

53 Ebû Yûsuf, *Haraç*, s. 105-119.

54 Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 409.

55 Ebu Yusuf, *age.*, s. 105.

tarzı memleketlerin harap, halkın helak olması demektir.⁵⁶

Ebû Yûsuf tavsiyelerinin devamında mültezimin iltizam anlaşmasında belirlenen meblağdan daha fazla vergi tahsil etme isteğinin ancak halka yapılacak şiddetli baskı ve haksız tasarruflar yoluyla gerçekleşebileceğini, bunun da caiz olmadığını söylemektedir. Ebû Yûsuf'un mültezimliliğin yıkıcı etkilerini bertaraf etmek için önerdiği sistem ise mültezimlere halka iyi muamele edilmesinin emredilmesi, bunun tutulmaması halinde şiddetle cezalandırılmaları, sıkı bir şekilde denetlenmeleri, bu amaçla dindarlığı ve güvenilirliği bilinen kişilerin mültezimlerle birlikte giderek onların işlemlerini denetlemelerini, hatta halkın birini getirip, "Bu bizim mültezimimizdir ve bize uygundur" deseler dahi o kişinin ehil olduğunun tetkik edilerek tayin edilmesinin daha doğru olacağı yönündedir.⁵⁷

Ebû Yûsuf, bütün bu olumsuzluktan şikâyet etmekle kalmamakta, tam aksine alternatif önerilerde sunmaktadır: Hz. Ömer'in yaptığı gibi emin, dindar ve iffetli, Allah yolunda kimseden korkmayan, yaptığı işte sadece cenneti uman, şahitliği kabul olunan kimselerden haraç amillerinin seçilmesini teklif etmektedir. Hatta,

Ben görüyorum ki amel olarak atanacak kimseler konusunda dikkatli davranılmamaktadır. Zira vergi memuru olmak isteyenler, günlerce vâli ve emirlerin kapısında beklemekte, vazife için ısrar etmektedirler. Vâlilerde muhtemelen bu şahısların vazifeye ehil, doğru istikamet sâhibi ve görevlendirilecekleri bölgeler hakkında bilgi sâhibi olup olmadıklarını bilmeden tâyin ediyorlar. Bu itibarla, vergi işlerine tâyin edilecek kimseler, aynen kâdîlık ve idârî görevlere tayin edilenlerde olduğu gibi mezhep ve meşreplerini, yaşayışlarını ve haraç konusunda bilgili olup olmadığını araştırılması gerekir⁵⁸

diyerek canlı müşâhedelerini ve tesbitlerini aktarır.

Hârûn er-Reşîd'e vergi toplama ile ilgili tavsiyelerini sıralarken de "amillerin halka iyi davranması sağlanmalı, alınacak haracın önceden belirlenerek amillerin keyfi durumlarının önüne geçilmeli, her kim olursa olsun eşit muamele yapılmalı şeklindedir. Ayrıca görevlilerin yanlarına, maaşları dîvândan ödenen askerler görevlendirilmeli, haraç ehlinde kesinlikle para almamalıdır. Eğer haraç ehli ücretini ödemek isteseler dahi buna asla izin verilmemelidir" demektedir.

56 Ebû Yûsuf, *age.*, s. 112.

57 Ebû Yûsuf, *age.*, s. 113 (T.175-176).

58 Ebû Yûsuf, *age.*, s. 106-107.

Ebu Yusuf'un kabâle sistemi le ilgili çekinceleri ve uyarı mahiyetindeki söz konusu düşüncelerinin doğruluğu daha sonra pratik hayatta karşılık bulmuştur. Ne var ki Abbâsilerin çöküşüne giden süreçte bununla ilgili bolca suiistimal örnekleriyle karşılaşmıştır. Zaman içerisinde devlet bu tür suiistimler karşısında adeta çaresiz kalmış ve kabullenmekten başka çözüm üretilmemiştir. Ayrıca Muktedir-Billâh zamanında Abbâsî idari mekanizması Vâsıt dâminî Hâmid b. Abbas'ın vezârete getirilmesiyle acı bir tecrübe yaşamış ve onun görevden azlinden itibaren Vezir İbnü'l-Furât'ın reformlarıyla kumandanlarla ve eşrafla damânlık anlaşması yapmak yasaklanmıştır⁵⁹.

Ebu Yusuf, "çirkin bir iş" olarak tanımladığı iltizamda, şu gerekçeleri ileri sürmüştü: "

Benim içtihadıma göre Sevâd ve diğer bölgelerde hiçbir yeri kabâle usulüyle vermemelisin. Çünkü kabâle sahibi, haraç miktarını fazla alırsa halka zulmetmiş ve onlara sorumlu olmadıkları vergileri yüklemiş olur. İçine düştüğü durumdan kurtulmak için mükelleflere haksızlık yapar, taşıyamayacakları vergileri koyar. Bu ve benzeri usuller sonuçta memleketi harap, halkı helak eder. kabâleci daima kâr peşinde koşacağından, halkın sıkıntıya düşmesine aldırmayacaktır. Ayrıca kabâlecinin, anlaşmada belirtilen miktardan daima fazlasını tahsil emek istemesi muhtemeldir. Bu yüzden kabâle usulünü çirkin sayarım. Bu usul uygulanırsa fesat ve zulüm yaygınlaşır, doğruluk ve adalatten sapılır. Fesat ve zulüm üzere hiçbir şey devam edemez.⁶⁰

Anlaşılan halife Mansûr zamanından itibaren mültezimin köylülerden vergi akdini aşan miktarda tahsilatta bulunması sıklıkla karşılaşılan bir durum haline gelmişti.⁶¹ Ebu Yusuf kendi döneminin temel problematikleri arasında gördüğü kabâle uygulamasının; mültezimin baskı, dayak, güneş altında çalıştırma, insanların boynuna taş bağlama gibi haksızlıkları

59 İbn Miskeveyh, *Tecâribül-ümem, Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 74; bu dönem daminler, uygulamalar ve suiistimallerin Abbâsilerin mali sistemini nasıl çökerttiği görmek için bk. Abdullah Burgu, *Abbâsilerin Yıkılış Sürecinde Vezir İbnü'l-Furat ve Ailesi*, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2022 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

60 Ebu Yusuf, *age.*, s. 106.

61 Abbâsilerin kuruluş yıllarında el-Cezire bölgesinde yerel vergi memurları ile köylüler arasında yaşanan haksızlıklar hakkından geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Abbâsiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'da (le-Cezire) Köylü Hareketleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006, S. 29, s. 1-24.

uygulayacağına dikkat çekerek Allah'ın fazla vergi yükünü yasakladığını; çünkü bunların toplumu helaka sürükleyeceğini vurgulamıştır. Nitekim daha halife Mansûr'dan itibaren kabâle uygulamasının Müslümanlar üzerinde bir zulüm aracına dönüşmesini eleştiren kimseler olmuştu⁶².

Ebu Yusuf, değişen sosyal ve ekonomik şartları da dikkate alarak damânlık sisteminin adil bir şekilde uygulanabilmesinin de yöntemini izah etmeye çalışmıştır “eğer bir bölge kasaba veya köy halkı, kendisinden memnun ve razı olduklarını söyledikleri bir kimse ile gelerek; o kimse “ben bu köyün haracını kabâle olarak alıyorum, onlarda buna razı oldular” derse, köy veya kasaba halkı da bunu doğrularsa, mesele yine dikkatle tetkik edilmelidir. Eğer bu kimseye söz konusu bölgenin kabâle edilmesi, o bölge halkının menfaatine ise, o zaman kabâle anlaşması yazılır, şahitlerin huzurunda imzalanır. Ayrıca onun muhtemel haksız tutumlarını engellemek amacıyla, halife veya onun adına bir yetkili tarafından, dindarlığı ve güvenilirliği ile meşhur bir kimse, maaşı doğrudan Beytü'l-Mâl'den ödenerek görevlendirilir ve kabâleciye karşı yetki verilir. Ayrıca bu yetkili kabâleci herhangi bir haksızlığa kalkışırsa onu engeller⁶³.

Bunlara ilave olarak Ebû Yûsuf bütün bu olup bitenin önüne geçilmesi için Halifenin askerler tayin etmesini ve muttakî kimselerden müşrifler seçmesini teklif ediyor.⁶⁴ Ebû Yûsuf döneminde vezirlik makamında bulunan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, Filistin bölgesinde vergi görevlilerinin suistimalleri dolayısı ile çıkan isyanı bastırmak üzere bölgeye atanan ünlü komutan Herseme b. 'Ayûn'a yazdığı emirnamede, her vergi amilinin yanına onun bütün muamelelerinde yanında hazır bulunacak ve gözetecek görevliler atanmasını emrediyordu. Vali de gelen bu emre uygun olarak her vergi amilinin yanına bir kişi görevlendirmiş ve vergi amiliyle bu kişinin bir birbirinden asla ayrılmamaları emrini vermişti. Ayrıca amil ve müşrifin her muâmele için birbirinden ayrı belgeler düzenlemelerini istemişti. Vergi toplama işi bittikten sonra merkeze teslim edilen bu belgelerin karşılaştırılması sûretiyle, varsa aralarındaki farklılıktan hareketle yapılan suistimalin tesbiti mümkün olabilmekte idi. Mahzûmî, bu metodu aktardıktan

62 Takîyedîn el-Makrîzî, *el-Muḳaffâ'l-kebir*, II, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1427/2006, s. 91.

63 Ebu Yusuf, *Haraç*, s. 106.

64 Ebû Yûsuf, *age.*, 106. Taberî, “amil, kâtip gibi görevlilerin ücreti 300 dirhemdi. Bu durum değişmeden el-Me'mûn zamanına kadar devam etti”, ifadesiyle maaş sistemine bağlı bir görevlendirmenin bulunduğuna işaret etmiş oluyor. Bk. Taberî, *Târîh*, VIII, s. 95-96; Cehşiyârî, *age.*, s. 126, 132.

sonra, “bu zamana kadar bundan daha güzel bir yol bulunamadı” demektedir. Bu kimselerin müşrif ve emîn olarak görevlendirildiğini, zaman zaman bunlarında da ihanetlerinin söz konusu olduğundan şikâyetle şu şiiri aktarır; “Koyunları kurttan koruyan çobandır. Ya kurtlar çoban olmuşsa!”⁶⁵. Bu tedbirlerden de anlaşıldığı üzere, vergi memurlarının kontrolü ve haksızlıkları daima devletlerin başını ağrıtan bir problem olarak kalmıştır. Ancak eminler ile amillerin anlaşarak yolsuzluk yaptıkları haberlerinin yaygınlaşması ve amiller karşısında yetersiz kalmaları üzerine “şuhûd” statüsünde, doğrudan halife tarafından atanan görevliler ihdas edilmişti. Bunlar eyaletlerin vergi muhasebeleri yapılırken halifenin huzurunda görevli oldukları bölgelerin hesapları konusunda “delîl” veya “şâhid” olarak hazır bulunurlardı.⁶⁶

Elbette köylülerin doğrudan devletin atadığı vergi amillerine ödeme yapmaları, vergi toplama düzeni ile ilgili problemleri tamamen çözmedi. Hicri II. ve III. asırlardaki müelliflerin aktardığı birçok örnekte, vergi memurları tarafından toplanan vergiler, halktan toplayamadıkları gerekçeleriyle merkezî hükümete göndermediklerine şahit olunmaktadır.⁶⁷ Abbâsîlerin tarihi boyunca uğraşmak zorunda kaldıkları en problemlili konuların başında vergi memurlarının haksız tutumları gelmektedir. Merkezî hükümete bağlı vergi görevlilerinin keyfi tutumları, ağır vergi koymaları, vergi tahsili sırasındaki sert tavırları, sürekli huzursuzluk sebebi olmuş, devletin adalet dağıtan imajına gölge düşürmüştür. Bazen bu olaylar öyle boyutlara vardı ki bu huzursuzluklar bütün bir bölgeyi kaplayacak şekilde geniş çaplı isyanlara sebep olmuştu. Ayrıca yeni sistem haraç amillerine, toplayamadıkları ya da kaybettikleri malları tazmin zorunluluğu getirmemişti. Onlar sadece toplanması gerekeni toplamak ve hesaplamalarını tam olarak yaptıktan sonra merkeze ödenmesi gereken miktarı teslim etmekle mükelleftiler. Onlar tıpkı vekiller gibi adeta emanetçi durumundaydılar.⁶⁸

Abbâsîlerin ilk asrında İbnü'l-Mukaffa ve Kadı Ebu Yusuf'un dikkatleri çekmelerine rağmen yaygınlaştırılması zaruret halini almıştı. Öncelikle hilafet çok geniş alanlara yayılmış, merkezden uzak bölgelerin mali kontrolünde sıklıkla aksaklıklar yaşanmıştır. Haraç gelirleri merkezîyetçi bir formülle toplanmak istenmiş, bu da zamanla başta devlet memurları olmak üzere birçok kimsenin servet zengini bir statü kazanmasının önünü

65 Mahzûmî, *age.*, s. 35.

66 Mahzûmî, *age.*, s. 35.

67 Bk. Taberî, VIII, s. 67.

68 Mâverdi, *Abkâmu's-Sultâniyye*, s. 222 (t. 329).

açmıştır. Ancak Abbâsiler bu değişen bürokratik yapı karşısında yeni bir önlem geliştirerek köle asıllı Türk kumandanlara ikta sistemini tatbikiyle yeni bir güç dengesinin temellerini atmışlardır. Mahalli yöneticilere ve uzak eyaletlerde zamanla güçlenen devlet temsilcilerine yönelik karşı hamleyle hilafetin başkentinde yeni bir merkezîyetçi reform gerçekleştirilmiştir.

Damânlık olarak ise Harunurreşid zamanında tatbik edilmeye başlanmıştır ki Mahfuz b. Süleyman Mısır'da bu işi başlatan ilk kişi olarak kayıtlara geçmiştir⁶⁹. Çünkü Mısır, Abbâsî hilafetinin en uzak eyaletlerinden biri olması bakımından merkezîyetçi yönetimin sarsıntıya uğradığı bölgelerin başında gelmekteydi. Merkezden atanan valiler ve amiller sıklıkla isyanlar çıkmasını tetikleyecek ağır vergi rejimi ve halktan despotik yöntemlerle vergi toplama gibi olumsuz politikalar izlemişlerdir. Bu sebepten hilafet bölgedeki temsilcilerinin cebri uygulamalarına bir önlem aracı olarak damânlık sisteminin Mısır'da yaygınlaşmasını sağlayacak adımlar atarak isyanların önüne geçmeye çalışmışlardır. Nitekim Harunurreşid zamanında yaşanan Huf bölgesindeki isyandan sonra, isyanın sebebi olarak görülen amillerin karşısına damânlık çıkarılmıştır⁷⁰.

Memûn'un hilafetiyle birlikte damânlık hilafet kâtiplerine ve memurlarına yönelik bir tasarrufla yeni bir düzleme çekilmeye çalışılmıştır. Meşhur kâtip Ali b. İsâ'ya kendi bölgesinin haraç ve diyâ işlerinin damînliği verilmiş, hatta taahhüt ettiği miktarın 40.000 dinarlık kısmı zorla alınmıştı⁷¹. Yine Sind eyaletinde vali olan Dâvud b. Yezîd vefat edince (205/813) yerine oğlu Bişr b. Dâvud atanarak senelik 1.000.000 dirhem getirmek üzere kabale edilmişti⁷². Bişr'in bu meblağı göndermemesi üzerine bu defa bölgeye Gassân b. Abbâd görevlendirilmişti. Daha sonra ise İmran b. Musâ el-Bermekî, yine 1.000.000 dirhem karşılığında bölgeye dâmin atanmıştı (221/836)⁷³. Aynı dönemde Ahvâz 94.000.000 dirhem karşılığında Fazl b. Mervân'a, Horasan

69 Makrizî, *Hitat*, II, s. 97; Ayrıca bk. Seyfüddin Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi' u'l-gurer*, V, thk. Dorothea Krawulsky, Wiesbaden-Beyrut 1413/1992, s. 128.

70 Kindi, *Vulat*, s. 140.

71 Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdi et-Tenûhî, *el-Müstecâd min fe'alâti'l-e-cvâd*, thk. Yusuf Büstânî, Kahire 1985, s. 110.

72 Taberî, *Târib*, VIII, s. 487; İbn Haldun, *Tarih*, VIII, s. 539.

73 Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 57.

ve civarı 44.000.000 dirhemle Tâhîrilere damân olarak verilmişti⁷⁴. Böylece dâminlerin resmî bir konuma sahip görevliler arasından seçilmesi, onların kontrolünün ve sadakatinin sağlanmasını kolaylaştırmayı amaçlamıştı. Nitekim Cibâl bölgesindeki Mazyar tehlikesinin bertaraf edilmesi için Mazyar'ın yiğeni Kârûn'a, amcasına karşı çıkması karşılığında Cibâl ve Cürçân'a kadar uzanan bölgenin damânlığı vaat edilmişti⁷⁵.

5. Geç Abbasi Döneminde Damânlık Sistemini Yaygınlaşması ve Siyasi ve Sosyal Etkileri

1. Kabâle Uygulaması: Abbâsî tarihi açısından damânlık birtakım siyasi gelişmelerin paralelinde şekillenmiştir. Mesela Abbâsîler kuruldukları ve hâkim oldukları coğrafya itibarıyla eski İran dihkân ailelerinin hala yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği bir zirai bölgenin yönetimini devralmışlardı. Burada yaşayan dihkân aileleri büyük toprak ve servet sahibi kimselerden meydana gelmekteydi. Daha sonradan büyük bir kısmı divanlarda kâtip olarak görev yapmaya başlamış, bürokrasi içerisinde hızla ilerleyerek vezâret makamına dahi çıkabilmişlerdi. Özellikle Emevîler Irak'ta vergi tahsili işlemlerini mahalli eşraf statüsündeki dihkânlarla vermişlerdi⁷⁶. Dihkân aileleri büyük ve kalabalık bir mayete sahip buldukları kadar genellikle de kendilerini koruma amacıyla askeri birlikleri de yanlarında tutmaktaydılar. Bu açıdan dihkânlarla yapılan anlaşmalar sayesinde dihkânların ve köylülerin merkezileştirilmesini sağlayan bir unsura dönüşmüştür. Nitekim İbn Kuteybe'ye atfedilen bir sözde; “Şuûbiye içinde köylü çiftçilerin çocuklarından, Nabatîlerin sefillerinden ve ayaktakımı insanlardan daha sert ve köklü Arap düşmanı kimse görmedim,”⁷⁷ denilmiştir.

2. Mukataa Sistemi: Diğer yandan Abbâsîler Türk gulamların askerî teşkilatta kullanılmaya başlamasıyla idari mekanizmada etkin bir unsur haline gelmişler ve zaman içerisinde nüfuzlarını geliştirerek hilafeti tahakkümleri altına almışlardı ve böylece “Türk hegemonyası” adı verilen dönem başlamıştı. Abbâsîlerin ikinci asrına kadar da Türklerin siyasi faaliyetlerde etkin bir konuma yükselmesini sağlayacak gelişmeler yaşanmıştır. Maverâünnehir bölgesinden köle olarak getirilen Türkler, getirildikleri bölgenin eski

74 İbn Hurdazbih, *age.*, s. 42-43.

75 Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 421; Taberî, *Tarih*, s. 89-90.

76 Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 14.

77 Muhammed Kürd Ali, *Mecelletü'l-Muktebes*, LVI, t.y., s. 1-2; Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 14.

sakinleri ve zengin devlet temsilcileri karşısında mali açıdan oldukça zayıf bir konumdaydılar. Türk kumandanlar ve seçkinlerin, siyasi ve mali gücüyle meşhur bu kimselerin devletle anlaşarak elde ettikleri mali güç ve nüfuzla sahip olmaları imkânsız görünmektedir. Muhtemelen bürokraside bir denge unsuru haline gelebilmelerinin yolu aranmış ve böylece ikta sistemini yaygınlaştırılmıştır. Daha ilk zamanlarda Halife Mansûr tarafından, itimat ettiği kumandanlarından olan ve Halid b. Bermek'in de güvenilir adamlarının arasında yer alan Mübârek Et-Türki'ye Bağdat şehri kurulduktan sonra iktalar verilmiştir. Aynı dönemde en ilginç olaylardan birisi ise, Bağdat'ın kuruluşunda hazır bulunan Hammad et-Türki'nin takriben 152/769 yılında, Sevad'ın siyasi ve iktisadi kontrolünü yürütmekle görevlendirilmesi⁷⁸.

Ayrıca Sâmerâ şehrin kurulduğu günden itibaren yönetimin farklı kademelerindeki Türklere iktalar dağıtıldığı ve bu bölgelerin “bişeria Berğamiş et-Türki” örneğinde görüldüğü gibi aynı yerleşimcilerin isimlerle anıldığı bilinmektedir⁷⁹.

Mu'tasım'ın Sâmerâ şehrinin inşa ederek burada Türk birliklerini iskâna tabi tutması Abbâsî idari mekanizmasında çok yönlü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Sâmerâ'nın kurulmasıyla birlikte halife Mu'tasım; Afşin, Aşnas, Hakan Uruc, Vasif ve İnak gibi Türk komutanlara ayrı ayrı araziler tahsis etmişti. Mesela Eşnâs et-Türki'ye ve başka Türk komutanlara Kerh mahallesinde iktalar verilmişti⁸⁰. Çünkü onlara maaş yerine arazi ikası yaparak bir hayli servet sahibi olmalarının da önü açılmıştı⁸¹. Eşnas, 865 senesinde Mütevekkil'in ölümünden sonra ödüllendirilmek maksadıyla bazı bölgelerin iktasını almıştı. İkta edilenlerden bazıları Küfe sevâdından birkaç köy olmuştu. Bağır buraları Bârû-Semâ halkından bir adamdan 2.000 dinar karşılığında iltizam usulüyle almıştı⁸².

Abbâsilerde Türk asrı adı verilen dönemde birçok meşhur kumandana ikta usulüyle iltizam tevcihi yapılmıştı. Boğa es-Sağîr'e, Hicaz bölgesinin geliri, Vasîf'e de el-Cibâl ve çevresinin gelirleri verilmişti⁸³. Halife

78 Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ*, s. 134; Taberî, *Tarih*, VII, s. 618.

79 Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb ibn-i Vâdih el-Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Dâru'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Beyrut 1422, s. 48, 63; Câhız, *Menakib*, s. 29.

80 Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 59.

81 İbnü't-Tiktâka, *age.*, s. 171-172; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 250-251.

82 İbnü'l-Esir, VII, s. 118.

83 Taberî, IX, s. 343-344.

seçilmesinin hemen akabinde Müstâin, H.248/M.862 yılında Mâsebezân, Mihricankazef, Hulvan şehirlerini ve Kufe'den bazı bölgeleri Boğa es- Sağîr' a ikta olarak belirlemiştir⁸⁴. Daha sonra yeni bir düzenlemeyle Filistin de Boğa es- Sağîr'in iktalarından biri olmuştur⁸⁵. Yine Müstâin, Boğa el-Kebîr' in iktalarını ve askeri birliklerini oğlu Mûsa b. Boğa el-Kebîr et-Türki' ye devretmiştir⁸⁶. 254/868 yılında Mu'tezz, Bayık Bey'in yönetim üzerindeki etkisini kırmak için, onu Sâmerrâ'dan uzaklaştırmak amacıyla Mısır'ı ona ikta' olarak verdi. Fakat Bayık Bey, Sâmerrâ'daki etkisini kaybetmemek için oraya kendisi gitmedi. Dürüst yaşantısından etkilendiği Ahmet b. Tolun'u gönderdi⁸⁷. Ahmed b. Tolun, Mısır'a gittiği zaman, Mısır'ın haraç amili Ahmed el-Müdebbir ile hâkimiyet mücadelesine girişerek, Ahmed b. Tolun, Bayık Bey'in hilâfetteki etkisinden istifade ederek Mısır'ın hâkimiyetini elde etmeyi başardı ve Mu'tez, Mısır'da gittikçe kendi nüfuzunu yerleştirmeye çalışan kâtip Ahmed el-Müdebbir'i görevden aldı⁸⁸.

Abbâsilerde Türk komutanları geniş iktalar sayesinde servet edinmekle kalmamışlar askerî başarılarla da nüfuzlarını iyice artırmışlardı. Bu defa damânlık sistemi idarenin sivilleşmesinin pratik bir yolu olarak kullanılmış ve köklü ailelerden gelen dâminler Türk kumandanlara karşı bir denge gözetilmesi amacıyla mali idarede tercih edilir olmuşlardır. Damânlık bu haliyle bürokrasinin sürekliliğini sağlayan bir unsur haline gelmiştir. Damânların tüccar ve kâtip sınıfından seçilmesi, askerî sınıfın devlet idaresindeki etkisini giderek azaltmıştır⁸⁹.

3. Damanlık Sistemi: Abbâsilerin çöküş devrine tekabül eden IX. yüzyılın son çeyreği ile X. yüzyılın ise neredeyse tamamında tercih edilmiştir. Damânlık zaman içerisinde çoğunlukla iktisadi gerileme dönemlerinin bir çıkış yöntemi olarak yaygınlık kazanmıştır ve X. yüzyıl boyunca Abbâsî iktisadi sisteminde bütçe açıklarını kapatmanın temel figüranı haline gelmiştir. Özellikle Mu'tazîd-Billâh'ın mali reformlarında karşımıza çıkmakta; bu tarihten itibaren de Muktedir-Billâh döneminin neredeyse

84 Esîr, *age.*, C VII, s. 103-105

85 Esîr, *age.*, C VII, s. 108-109.

86 Esîr, *age.*, C VII, s. 144.

87 Taberî, IX, s. 381.

88 Ya'kûbî, II, s. 503-504.

89 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 421-423. Hatta bu konuda İbnü'l-Furât kâtiplere dâminlerin zengin tacirler ve amillere verilmesi gerektiğini, askerlerin dâmin olarak görevlendirilmesinin onları itaatten çıkıp isyan etmelerine neden olacağını tavsiye etmiştir. Bk. Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 82.

tüm siyasi olaylarının arka planında görülmektedir. Mu'tazîd-Billâh'ın maliyeci kâtiplerinin hazırladığı mali reformlarla Ahvâz, Vâsıt, Şam ve Mısır gibi bölgelerin haraç gelirlerinin toplanmasında sıklıkla başvurulan yöntem olmuştur. Abbâsilerin kurulduğu VIII. yüzyıl ile gerilemeye başladığı IX. yüzyıl arasındaki damânlık uygulamasındaki farklılık; devletin müesseseseleşmediği süre boyunca uzak eyaletlerde vergi ceminin işleyişini kolaylaştırmakken, gerileme devrinde merkezî bütçenin açığı kapatmaya yönelik adımlar haline gelmiştir. Abbâsiler kurulduğu coğrafya itibariyle merkez Bağdat ve etrafındaki nehirler ve birçoğu çok önceden kazılmış olan geniş sulanabilir arazilerin yönetiminde birtakım tasarruflar geliştirmişlerdir. Bununla birlikte merkezîn dışında kalan Horasan, Mısır, Şam gibi çok daha geniş arazilerin bulunduğu bölgelerde de genellikle damîn aileleri olarak tanımlanan nüfuzlu kimselerle diyaların (devlet çiftliği) ekilip-biçilmesi yönünde anlaşmalar akdetmişlerdir. Damânlık için verilecek para miktarının belirlenmesinde, söz konusu bölgenin geçmiş üç yıllık gelirlerinin ortalaması dikkate alınmıştır Abbasi maliyesinde söz konusu üç yıllık ortalamaya "ibre" adı veriliyordu⁹⁰.

Damanlık İkinci Abbasi döneminde ortaya çıkmasında iki unsur etkili olmuştu. İlki uzun süren ve maliyeye ağır bir maliyete dönüşen Babek Hüremi isyanı, Zenc isyanı, Zeydi isyanı gibi isyanlar Abbasi maliyesini çökertmişti. Geniş bir alanda hakimiyeti sürdürmek için askeri harcamaları karışlamak, geniş katipler kadrosunun maaşlarını ödemek ve kalabalık Abbasi sarayının lüks giderleri için lazım olan acil para ihtiyacının karşılanması için Damanlık bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Bir anlamda Yaygın kurumsal manasıyla damânlık sistemi, III/IX. asrın sonlarında, devletin askerî ve idârî görevlilerinin maaşını ödeyeceği paraya acil ihtiyaç duyması neticesinde doğmuş ve yaygınlaşmıştır.⁹¹ Bu gelişmeyi kâtib Ebu'l-Fazl b. Abdulhamîd'in ağzından Hilâl es-Sâbî şöyle aktarmaktadır; "Ebu'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Süleyman, el-Mu'tezîd'in vezirliğine atandığı zaman dünya haricilerle kaplanmış, bütün bölgelere mahallî yöneticiler el koymuş vaziyetteydi. Gelir az, mallar yok olmuş, İsmail b. Bülbül, Sevâd'ın iki yıllık vergisini bir yıl önce toplamıştı. Hazine bomboş, günlük harcamalar için en az 7000 dinara ihtiyaç vardı. Vezir ne yapacağını şaşırılmıştı."⁹²

90 Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Havârzimî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut 1989, s. 86-87; Frede Lokkegaard, *İslâmic Taxation in the Classic Period*, Sind Sagar Academy, Lahor 1979, s. 105, 107.

91 Taberî, *Târîh*, age., s. IX, 161, 216-217, 221.

92 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 13.

İkincisi Abbâsî idari sistemini fiilen kontrol etmekte olan ordu mensuplarının sistem üzerindeki ağırlığını ve etkisini azaltmak için, ikta gibi tahsislerden uzaklaştırılarak merkezî hazineye bağlı hale getirmek için en uygu ve hızlı çözüm olarak damanlık sistemi ortaya çıkmıştır. Daha önceleri hazinenin krize girdiği tarihlerde devlet çiftlikleri ve devletin toplamakta olduğu vergiler askerî şahıslara maaşlarına karşılık veriliyordu. İktâ'u'l-İstiğlâl olarak adlandırdığımız bu sistem, asker ile maliyeyi iç içe geçirdiğinden doğal olarak idare üzerindeki askerlerin nüfuzunu artırıyordu. Askerlerin erzakının İktâ'-ı İstiğlâl ile değıilde hazineden nakdi olarak ödenmesinde damanlık sisteminin rolü büyük olmuştur. Çünkü damanlık ile devlet artık hazinede nakit para toplayabildiğinden, askerlerin maaşları da nakdî olarak ödenmeye başlanmıştır. Bu da askerlerin idare üzerindeki etkisini kırmış, onun yerine damanlık sisteminden faydalanan kâtip-tüccar aristokrasisine dayalı bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Böylece kılıç aristokrasisinin yerini küttâb-tüccâr aristokrasisi almıştır ki bu da idaredeki kısmî istikrarı temin etmiştir.⁹³ Bu gelişmeler doğal olarak idarede sivil yöneticilerin etkisini tekrar geri getirmiştir. İdârî mekanizma üzerinde kâtiplerin artan etkisini ibn Miskeveyh şu sözlerle özetlemektedir; “Memleketi el-Mu'tezîd zamanından beri kâtipler ve divandakiler yönetmektedir. Bunların başında ise Ali ibn Furat ve Ebu'l-Abbas (Ali b. İsa) gelmektedirler. Bunlardan başka da memleketin işlerini iyi bilen ve doğru yönetecek kimse kalmamıştı.”⁹⁴ Damanlık sistemi kısa sürede merkezî otoriteyi tahkim ettiği gibi, devlet içinde birbiri ile rekabet halinde olan askerler, katipler ve vezirler arasındaki denge ve uyum da sağlamıştıdır. Hilâl es-Sâbî bu dönemi şu sözlerle dile getirir;

hiçbir dönemde vezir, kâtip ve ordu komutanı el-Mu'tezîd dönemindeki gibi bir araya gelmemişti. Bu dönemde vezir Ebi'l-Kâsım 'Ubeydullah b. Süleymân, Divân emîri Ebi'l-Abbas ibn Furat, ordu komutanı Bedr. Bu dört şahıs vasıtasıyla yönetim istikrar kazandı, işler düzeldi, memlekete bolluk geldi. Öyleki bütün harcamalar çıktıktan sonra hazinede 9.000.000 dinar fazla para kalmıştı. Sevad'ın gelirleri Ömer b. Hattab zamanındaki miktara ulaştı. Mâliye yönetimine bakan ibn Furat kısa zamanda işleri yoluna koymuştu.⁹⁵

93 Makoto Shimizu, “Les Finans Publique de L'Etat Abbâsîde”, *Der İslâm*, IVL, Berlin 1966, s. 5.

94 İbn Miskeveyh, *age.*, s. I, 26.

95 Sâbî, *age.*, s. 209-210.

Ancak dâminlik yapanların birçoğu aradan 20 yıl geçtikten sonra, iç karışıklıkların ve isyanların tesiri altında yarı askeri bir misyon yüklenerek damânlığını aldıkları bölgelerin merkeze kısmen bağlı idârecisi durumuna gelmeye başlamışlardır. Daha önce Musûl bölgesinin dâminliğini yapan Hamdâniler, daha sonra burada emirliklerini kurmuşlardır. Kısacası damânlık ile işe başlayanlar, daha sonra buldukları bölgenin adeta müstakil bir devlet halinde hâkimi durumuna geliyorlardı.⁹⁶ Ancak bu gelişme dâminliğin mukâta'a haline dönüşmesi ile meydana gelmişti.

Dâminlerin Abbâsî toplumunda zaman içinde belli bir sosyal statü kazandıkları noktasında önemli işaretler bulunmaktadır. Tarihçiler, bazı dâminleri sofrasında günlük olarak binlerce kişinin yemek yediğine ve maiyetinde binlerce insanın çalıştığına vurgu yapmaları, onların ellerindeki servet ve maiyetlerinde çalışan insan sayısı ile belli bir sosyal, iktisadi ve siyasi nüfuz sâhibi olduklarını gösterir. Ünlü Dâmin Hâmid b. Abbas'ın 1.000.000 dinarın üzerinde bir servet biriktirdiğinden söz edilmesi, damanlık vasıtasıyla nasıl geniş servetlere malik bir tüccar aristokrasisinin oluştuğuna işaret eder. Hâmid b. Abbas hakkında İbn Miskeveyh'in şu sözleri hayli dikkat çekicidir: "Onun halife ve vezirlerle yakın ilişkileri vardır (zaten kendisi de bir dönem vezirlik yapmıştır). Divan kâtipleri arasında taraftarları bulunmaktadır. Zaman zaman vezirleri tehdit eden tavırlara bile girebiliyordu. Ödemelerde gecikme olduğu durumlarda (onu isteyen görevlilere) hakaretler yağırdırıyordu, âdeta devlet içinde bir güçtü."⁹⁷

Abbâsilerin ikinci asrında damânlık tamamen iktisadi gerilemeye geçici bir tampon görevini üstlenmiştir. Ancak bu yöntem çoğunlukla isyanlar ve devlet bütçesini istismara dönüşmüştür. Mesela devleti tekrar eski gücüne kavuşturmayı amaçlayan Mu'tazid-Billâh maliye kâtiplerinin danışmanlığında bir dizi mali reform yapmaya çalışmıştı. Daha yeni hilafete geçtiğinde (892) eski vezir İsmail b. Bülbül, mali danışmanları Benî Furât'ın teşvikiyle Sevâd'ın iki yıllık vergisini bir yıl önce toplamıştı⁹⁸. Ayrıca Zenc isyanının bastırılmasının ağır maliyeti yeni halife Mu'tazid-billâh'ın üzerine kalmıştır. Bu nedenle onun döneminde, sarayın günlük masrafını karşılamak ve bütçe açığını hızlı bir şekilde kapatmak için Benî Furât tarafından Ahmed b. Muhammed et-Tâî (ö. ?)'ye Sevâd'ın büyük bir kısmı yıllık 2.521.000

96 Ashtor, *age.*, s. 171.

97 İbn Miskeveyh, *age.*, s. I, 71.

98 Sâbi, *el-Vüzerâ*, s. 13.

dinar karşılığında iltizam olarak verildi⁹⁹. Böylece devlet hazinesine peşin para girişi sağlanmıştı. Fakat dâmin olan Ahmed b. Muhammed et-Taî kendi masraflarını çıkarabilmek için halka kişi başı 1 dinar vergi koydu. Bundan rahatsızlık duyan bir grup, Kûfe'de bulunan İsmâîlî dâisi Hamdân b. Eş'as Karmat (ö. 293/906)'ın önderliğinde büyük bir isyan başlattı. Köylüler arasında hızla yayılan bu isyan bedevileri de etkiledi. Güneyde Bahreyn, kuzeyde el-Cezire ve Suriye, batıda Filistin'i yağmalayan Karmatîler 20.000 kişilik silahlı güç ile Abbâsîlerin haraç gelirlerinin azalmasına ve askerî yönden zayıflamasına neden oldular.

Birçok eyalet kontrolden uzak bir şekilde amil ailelerine iltizam ve ikta şeklinde tevcih edildi. Mesela IX. yüzyılın ikinci yarısında Müdebber ailesi Mısır'ın haracını toplamakla görevliyken¹⁰⁰, Muktedir-billâh döneminde Suriye ve Mısır'ın vergilerini toplama işi Mazeraî ailesine verildi. Bu aileler arasında bir rekabet ortamı doğururken, bürokraside de taraf ve hizipleşmeye neden oldu. X. yüzyıla gelindiğinde ise Azerbaycan ve Ermeniyye bölgesi ise Sâc Oğullarına yıllık 120.000 dinar karşılığında ikta verildi. Bundan istifade eden Yûsuf b. Ebi's-Sâc (ö. 315/927) Rey'i ele geçirerek, bu bölgenin de dâminliğini istedi ve merkezden uzak olmasının verdiği avantajla istediği bölgelere sahip olmakta güçlük çekmedi¹⁰¹.

99 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 15.

100 Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, çev. Selçuk Alkın, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 85.

101 İbn Miskevî, *Tecâribül-ümem*, s. 17, 26, 46-47.

Sonuç

Kısacası bu sistemin gelişim aşamaları kendini üç kavram ile dışa vurmuştur. Başlangıçta haraç toplama sisteminde “kabâle”, devlet çiftliklerinin ve bazı küçük bölgelerin vergi gelirlerinin toplanması için uygulanan bir sistem iken, Abbasilerin merkezî otoritesine Türk unsurların hâkim olmasına bağlı olarak komutanlara maaş yerine devlet arazileri veya bazı bölgelerin vergi gelirleri verilmeye başlanmıştır bu uygulama da kendini “Mukaata” kavramı ile dışa vurmuştur. Devlet arazileri ve çiftliklerinin işletilmesi yöntemiyle ortaya çıkan kabâle sistemi, Harunürreşid döneminde vergi mültezimliğine dönüşmüştür. Nihayet Abbasilerin IX. asrın sonların uzun süren büyük isyanlar ve başka nedenlerden dolayı mali bakımdan çökünce, ihtiyaç duyulan sıcak parayı karşılamak için “damân” sistemi geliştirilmiştir. Eyaletlerin haraç gelirlerinin toptan bir şahsa havale edildiği ya da sabit bir miktar üzerinden bir bölgenin tüm gelirlerinin dâminler (garantörler) aracılığıyla toplanmaya verildiği bir şekilde dönüşmüştür. Bunların birbirinden farkı; kabâle, daha çok şahıslar ve veya valilerin hazine arazilerinin, sabit bir miktarla işletilmesinde kullanılırken; damân doğrudan halife tarafından uygun görülen geniş bir bölgenin vergi toplama hakkına sahip olmuştur. Her iki sistemde de ödenecek miktar maktu olarak belirlenmekteydi¹⁰².

Damânlık sistemi başlangıç itibariyle devletin en kısa ve pratik yoldan yükümlülerden vergilerini toplamanın bir aracı olarak kullanılmasına rağmen zaman içerisinde üç tür suiistimali beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki Ebu Yusuf’un da işaret ettiği gibi köylüler üzerinde damânın haksızlığa dayanan bir otorite kurmasıydı. İkincisi, devlet bütçesine tam anlamıyla ve çeşitli bahanelerle vergilerin gönderilmemesiydi. Üçüncüsü; Abbâsî idari sistemine en fazla sarsan biçimiyle belli bir bölgede idari ve mali yetkiler elde eden mültezimlerin mahalli hanedana dönüşmesinin önünü açmıştı.

Damânlık zamanla siyasi bir güç haline gelen ailelerin çıkmasıyla Abbâsilerin merkezî yapısının bozulmasında küçümsenmeyecek bir rol oynamıştır. Başlangıç aşaması toprağa bağlı bir köy sınıfından müteşekkil olan damân aileleri, merkeze göndermeyi türlü bahanelerle erteledikleri ya da tamamen iptal ettikleri vergi meblağları sayesinde servet sahibi zümreler haline dönüşmüşlerdir.

102 Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 414.

Kaynaklar

Aktan, Hamza, “Damân”, *DİA*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Alı, Salih Ahmed, *ed-Dirasât fi'l-İdâre*, Bağdâd 1989.

Ali, Salih Ahmed, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâ'iyye ve İktisâdiyye fi'l-Basra li Karnî'l-Evvel*, Bağdâd 1953.

Belâzürî, “Ebû Bekr ve Ömer b. Hattâb”, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. İhsan Sadıkuyû'l-'Amîd, Kuveyt 1979.

Cahen, Claude, “Kabala”, *EI*, Vol. 4.

Campopiano, Michele, “Land Tax alâ l-misâha and muqâsama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval Iraq (6th-8th Centuries C.E.)” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 54 2011.

Cehşiyârî, Muhammed b. 'Abdûs (ö.332/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, neşr. M. Sakkâ-İ. Ebyârî-A.Sa'lebî, Kahire 1401/1980.

Cooper, Richard S., “The Assessment and Collection of Kharâj Tax in Medieval Egypt”, *Journal of the American Oriental Society*, Jul.-Sep., 1976, Vol. 96, No. 3 (Jul. - Sep., 1976).

Demirci, Mustafa, “Abbasiler Devrinde Yukarı Mezopotamya'da(İle-Cezire) Köylü Hareketleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2006, S. 29.

Demirci, Mustafa, “Emevîlerden Abbâsîlere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffâ ve “*Risâletü's-Sahâbesi*”, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, İzmir 2005.

Demirci, Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

Devâdârî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, V, thk. Dorothea Krawulsky, Wiesbaden-Beyrut 1413/1992.

Dûrî Abdulazîz ed., *Dirâsât fi'l-'uşûri'l-'Abbâsiyyeti'l-müte'ahhîre*, Merkez-i Dirâsâtü'l-Vaddeti'l-Arabiyye, Beyrut 2001.

Dûrî, Abdulazîz ed., *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel, dirâset fi't-târîhi's-siyâsi ve'l-idâri ve'l-mâlî*, Dârü't-Talî'a, Beyrut 1997.

Dûrî, Abdulazîz, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Beyrût 1997.

Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellam, (ö. 224/839), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Harrâs, Beyrût 1986, (Türkçesi: *Kitâb-ül Emvâl*, çev. Cemâlettin Soyuluk, İstanbul 1981).

Ebu Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhim, *Kitâbu'l-Haraç*, Dâru'l-Mâ'rife, Beyrut 1979.
ed-Dûrî, Abdulazîz, *el- 'Aşrû 'l- 'Abbâsiyyü 'l-evvel, dirâset fi 'l-târîhi 's-siyâsi ve 'l-idâri ve 'l-mâlî*, Dârü't-Talî'a, Beyrut 1997.

Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, çev. Selçuk Alkın, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.

Grohman, Adolf, "New Discoveries in Arabic Papyrus an Arabic Tax-Account Book", *Bulletin De L'institu D'Egypte*, XXXII, Kahira 1949-1950.

Grohman, Adolf, *el-Evrâku'l-Berdiyyi'l-Arabiyye*, çev. Hasan İbrâhim Hasan, tashih Abdulhamîd Hasan, I-VI, Kahire 1967-1968, İngilizcesi: *Arabic Papyri in the Egyptian Library (APEL)*, I-VI, Kahire 1934.

Grohmann, Adolf, *Arabic papyri in the Egyptian Library*, çev. Hasan İbrahim Hasan(APEL), I-VI, Kahire 1934-62.

Haldon, John, *The State and the Tributary Mode of Production*, London New York 1993.

Havârzimî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut 1989.

Havârzimî, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut 1989.

İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah (ö. 214/829), *Sîretü Ömer b. Abdülâzîz 'ala mâ Revâhu Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu*, thk. Ahmed 'Ubeyd, Dımaşk 1954.

İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889.

İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889.

İbn Memmatî (ö.606/1209), *Kitâbu Kavânini'd-Devâvîn*, thk. Aziz Suryal 'Atiyye, Kahire 1943.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem, Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

İbn Mukaffâ, Abdullah, “Risâletü’s-Sahâbe”, *Cemheratu Resâilî’l-Arab fi ‘usûri’l-arabiyye’z-zâhira*, III, thk. Ahmet Zeki Saffet, Mektebetü’l-ilmîyye, Beyrut 1993.

İbn Receb, Ebu’l-Ferec Abdurrahman el Hanbeli (ö.795/1392), *el-İstibrâc li Abkâmi’l-Haraç*, thk. Komisyon, Beyrût 1979.

İbnu’l-Mukaffâ, “Risâletü’s-Sahâbe”, *Cemheratu Resâilî’l-Arab fi ‘usûri’l-arabiyye’z-zâhira*, III, thk. Ahmet Zeki Saffet, Mektebetü’l-ilmîyye, Beyrut 1993.

Kallek, Cengiz, “Kabâle”, *DİA*, İstanbul 2001, C 24.

Kraemer, A.J., *Excavations at Nassan’a: Non Literary Papyri*, Princetian University, (I-III) 1958.

Küleyni, Ebû Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el- er-Razi, 329/940 *el-Füru’ mine’l-Kafi*, neşr. Ali Ekber el-Gaffârî . -- ofs 3. bs. -- Beyrut Dâru Saab; Darü’t-Tearuf li’l-Matbuat, 1401.

Lokkegeard, Frede, *İslâmic Taxation in the Classic Period*, Lahor 1979, II. Baskı.

Lokkegeard, Frede, *İslâmic Taxation in the Classic Period*, Sind Sagar Academy, Lahor 1979.

Mahzûmî, Ebu’l-Hasan Ali b. Osman (ö.585/1189), *Kitâbü’l-Minhâc fi İlmi Haraç-ı bi Mısr*, thk. Claude Cahen, Kahire 1986.

Makrîzî, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.845/1441), *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hitât ve’l-Âsar*, I-II, Beyrut.

Makrîzî, Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.845/1441), *el-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hitât ve’l-Âsar*, I-II, Beyrut.

Makrîzî, Takîyeddîn, *el-Mukaffâ’l-kebir*, II, thk. Muhammed el-Ya’lâvî, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1427/2006.

Mâverdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.450/1058), *el-Abkâmu’s-Sultâniyye*, Beyrut 1985, (Türkçesi: *el-Abkâmü’s-Sultâniye: İslâm’da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay. İstanbul 1994).

Mesûdî, *Kitâbü’t-Tenbih ve’l-İşraf* (Coğrafya ve Tarih), çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Murphy, Gladys Franz, "Land Tenure in Early Islâmic Egypt", *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi, Amerikan Üniversitesi Yay., Beyrut.

Reyyis, M. Ziyâuddîn, *el-Haraç ve'n-Nuzumi'l-Mâliye*, Kahire 1977, IV. Baskı.

Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin es- *Tuhfetü'l-Ümera fi't-târihu'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Kahire 1958.

Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin, *Tuhfetü'l-Ümera fi't-târihu'l-vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-Ayân, Kahire 1958.

Samarrâî, Husamüddin, "Tatavvuru Mülkiyeti'l-'Arz fi'l- 'Usûri'l-Abbâsiyye", *İdâretü'l-Mâliye fi'l-İslâm*, II, Amman 1989.

San'ânî, Ebû Bekr İbn Abdürrezzak b. Hammâm (ö.211/826), *el-Musannaf*, neşr. Habîburrahmân 'Azamî, I-XI, Beyrut 1403/1982.

Taberî, Muhammed b. Cerir (ö. 310/922), *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrût 1964.

Telmehrî, Donius (III/IX. yy), *Târihu'l-Menhûl*, (Süryânice'den çev. Yunus Metta İshak, Beyrût Amerikan Üniversitesi 1979), (Fransızcası: *Chronique de Denys de Tell-Mabré*, Süryâniceden trc. J. H. Chabot, Paris 1895).

Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî, (ö.384/994), *el-Müstecâd min Fi'alâti'l-Ecvâd*, thk. Yûsuf Büstânî, Kahire 1985.

Tenûhî, *el-Müstecâd min fe'alâti'l-ecvâd*, thk. Yûsuf Büstânî, Kahire 1985.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb ibn-i Vâdîh (ö. 292/905), *Kitâbü'l-Büldân*, neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1896.

Ya'kûbî, *Târihu Ya'kûbî*, II, Dâru's-Sadr, Beyrut 1422.

